
SLOVESA REAKCE V ČEŠTINĚ A AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTY

VOJTĚCH VESELÝ

VERBS OF REACTION IN CZECH AND THE TOPIC-FOCUS ARTICULATION OF THE SENTENCE

This paper examines whether the presupposition of a stimulus implied by verbs of reaction in Czech is manifested in the topic-focus articulation of the sentence, and whether it is affected by the fact that the stimulus and the reaction together form (or do not form) a reciprocal situation.

Keywords: presupposition; reciprocity; stimulus; topic-focus articulation; verb of reaction

Tento text vznikl v rámci výzkumu sloves s recipročním významem v češtině. Konkrétně byl podnícen následujícím postřehem: Sloveso *odpovědět* vyjadřuje (svým vlastním významem) děj, který je nereciproční, jednosměrný – vyjadřuje verbální akci participantu A směrem k participantu B. Současně ale platí, že toto sloveso implikuje, nebo přesněji presupponuje (k pojmu presupozice viz dále v textu), časově předcházející děj „opačného směru“, tj. verbální akci participantu B směrem k participantu A. Oba děje pak společně vytvářejí *reciproční situaci*.

Termín reciproční (vzájemnostní) situace vymezuje Haspelmath následovně: „A mutual situation can be defined as a situation with two or more participants (A, B, ...) in which for at least two of the participants A and B, the relation between A and B is the same as the relation between B and A“ (Haspelmath 2007, 2088). Reciprocita je vymezována na základě významového rysu symetrie. Například věta *A a B se na-*

vzájem navštívili je významově reciproční a symetrická v tom smyslu, že současně platí věty (tvrzení) *A navštívil B* a *B navštívil A*.⁽¹⁾

Jestliže participant A odpověděl participantu B (na otázku C), pak z užití slovesa vyplývá, že spolu A a B komunikovali, a komunikace je z podstaty reciproční situace. Gramaticky se ovšem sloveso *odpovědět* jako reciprokum nechová: Z tvrzení *A odpověděl B (na otázku C)* nijak nevyplývá tvrzení *B odpověděl A* ani tvrzení *A a B si vzájemně odpověděli* (srov. např. *A potkal B, B potkal A; A a B se spolu potkali*). Věta odpovídající příslušné implikaci by ovšem gramatické vlastnosti vět s recipročními predikáty měla (srov. *A komunikoval s B, B komunikoval s A; A a B spolu komunikovali*). To, že se sloveso *odpovědět* gramaticky nechová jako reciprokum, má souvislost s tím, že jeden z dějů tvořících reciproční situaci, a sice děj implikovaný, je vyjádřitelný syntaktickým doplněním s formou *na* + akuzativ.

Na uvedený postřeh lze přirozeně navázat dvěma otázkami:

- A) Jaká další slovesa jsou podobná slovesu *odpovědět* v tom smyslu, že svým vlastním významem a presupozicí konstruují reciproční situaci, přičemž presupozice je vyjádřitelná také formou syntaktického doplnění slovesa? Existují také slovesa se stejnou/podobnou presupozicí, která reciproční situaci nekonstruují? (Viz odd. 1.)
- B) Jaké má syntaktické doplnění vyjadřující presuponovaný děj syntakticko-sémantické vlastnosti? (Viz odd. 2.)

1 SLOVESA IMPLIKUJÍCÍ RECIPROČNÍ SITUACI A SLOVESA REAKCE

Významově nepřáliš vzdálené slovesu *odpovědět* je sloveso *odmítnout* (odmítnutí je svého druhu odpověď), které však ne vždy poukazuje

¹ V zahraniční literatuře již tomuto jevu bylo věnováno mnoho pozornosti (srov. např. monografii Königa a Gasta 2008); zvýšený zájem badatelů lze v poslední době pozorovat také v české lingvistice (viz např. Kettnerová a Lopatková 2020, Pergler 2022, Veselý a Veselý 2022 aj.).

ke komunikační situaci ve smyslu verbálního aktu (srov. *odmítl odpovědět na redaktorovu otázku × svou knihou odmítl nihilistické vidění světa*). Reciproční situaci implikují také slovesa *odvděčit se a pomstít se*, která jsou navzájem významově protikladná. Jestliže se A odvděčil B, pak platí, že A vykonal (směrem k B) děj pro B příznivý, a to v reakci na předchozí děj, který vykonal B (směrem k A) a který byl pro A rovněž příznivý. Povaha děje není na rozdíl od slovesa *odpovědět* blíže specifikována, takže se příliš nenabízí sloveso, které by příslušnou reciproční situaci vystihovalo, zhruba je však vystihnutelná např. větou *A a B si navzájem učinili něco příznivého*. V případě slovesa *pomstít se* je pak implikována situace vystihnutelná větou *A a B si navzájem učinili něco nepříznivého*. Reciproční situaci této podstaty lze ve volnějším smyslu spatřovat i ve významu sloves jako *poděkovat* (*poděkoval mu za podporu*), *vynadat* (*táta mu vynadal, protože byl na něj drzý*), *odsoudit* (*byl odsouzen za krádež*) nebo *potrestat* (*za krádež byl potrestán pěti lety vězení*). Platí-li např. tvrzení *soud odsoudil mladíka za krádež*, spočívá reciprocita uvedené situace v tom, že mladík učinil něco nepříznivého společnosti a soud („jménem společnosti“) učinil něco nepříznivého mladíkovi. U slovesa *odpustit* nelze do implikované reciproční situace „započítat“ komponent „(ne)příznivý“, jelikož děj přímo vyjádřený a děj implikovaný mají v tomto ohledu opačnou polaritu (srov. např. *odpustil jí její nevěru*).

Mezi ději tvořícími implikovanou reciproční situaci je kauzální vztah: jestliže se A pomstí B za C, pak platí, že pomsta je reakcí na C a C je stimulem této reakce. Sloves tohoto významového typu je celá řada, a zdaleka ne všechna implikují reciproční situaci. K takovým slovesům (neimplikujícím reciprocitu) patří například slovesa: *kritizovat*, *uposlechnout*; *stydět se*, *urazit se*, *vadit*, *závidět*; *litovat* (v případě sloves *stydět se*, *urazit se*, *vadit* a *závidět* má pojmenovaný děj „vnitřní povahu“, tj. jde o děj emocionální nebo mentální; sloveso *litovat* může označovat nejen emoci, ale také její vnější, verbální projev). I tato slovesa implikují děj, popř. stav, který je stimulem děje vyjádřeného slovesem, přičemž mnohdy jde o děj/stav časově před-

cházející (*neuposlechl generálův rozkaz; litoval toho, co v opilosti provedl; urazil se kvůli tomu, že ho nenavštívili*), ale může jít také o děj / stav (alespoň částečně) současný (*styděl se za svého nevzdělaného bratra, vadil mu ten štiplavý kouř* aj.). Ve volnějším smyslu lze k těmto slovesům zařadit i slovesa percepční, především *vidět, slyšet* a *cítit* (*viděl, jak vlak vyrazí vpřed; slyšel v dálce houkat vlak; cítil štiplavý kouř* aj.). V těchto případech se stimulující situace a příslušná percepce nutně časově překrývají. Celou tuto skupinu, tj. slovesa implikující určitou reciproční situaci (*odpovědět, pomstít se* aj.) i slovesa, která žádnou reciproční situaci neimplikují (*litovat, vadit, vidět* aj.), je možné označit jako *slovesa reakce*. Jejich společným významovým rysem je to, že vyjadřují reakci na určitý stimul; tento stimul je jimi pouze implikován, presuponován, současně je však vyjádřitelný formou syntaktického doplnění slovesa (příklady viz výše).

Pojem *presupozice* je v literatuře vymezován různě,⁽²⁾ ale v zásadě lze rozlišit přístupy sémantické a přístupy pragmatické (poznamejme ovšem, že oba typy nejsou disjunktní, a v praxi jsou mnohdy těžko rozlišitelné). Sémanticky pojaté presupozice se obvykle vymezují jako složky významu rezistentní vůči negaci a dalším tzv. neveridickým operátorům (operátoru otázky, operátoru podmínkového souvětí apod., srov. Dočekal 2017), viz zejm. Strawson (1950) a van Fraassen (1968). Například: Presupozici, že se učitel na něco zeptal žáka, implikuje nejen věta *Žák odpověděl učiteli na otázku*, ale také věta s negativním tvarem slovesa *Žák neodpověděl učiteli na otázku* (při běžném způsobu interpretace slovesné negace). Pragmatické pojetí, které se zaměřuje na podobné typy presupozic jako pojetí sémantické,⁽³⁾ vychází z předpokladu, že presupozice jsou významo-

2 Literatura o presupozicích je extenzivní, nebylo by účelné ji v tomto textu podrobněji sumarizovat. Jako rozcestník lze využít např. heslo *Presupozice* v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* (Hajičová, Karlík a Dočekal 2017).

3 Pragmatické presupozice mohou být také pojaty jako podmínky úspěšné komunikace v nejširším smyslu, zahrnující mimo jiné fyziologickou schopnost mluvího a adresáta komunikovat, jejich znalost společného jazyka atp. Pragmatické presupozice v tomto širokém smyslu zde na mysli nemám.

vě zahrnutý v kontextu pojatém jako soubor známých propozic sdílených komunikanty, přičemž relevantní je podoba tohoto souboru v okamžiku realizace věty (daný soubor se v důsledku toku informací v průběhu komunikace neustále proměňuje; srov. zejm. Karttunen 1974; Heimová 1992). V českém prostředí je výzkum presupozic spojen zejména s pracemi E. Hajičové (srov. zejm. Hajičová 1975).

Lexikálními presupozicemi⁽⁴⁾ implikovanými slovesy se zabývali např. Fillmore (1969), Kiparski a Kiparskiová (1973) a Karttunen (1971). Slovesné presupozice jsou tematizovány Danešem a Hlavsou (1981) v té souvislosti, že tzv. mutační slovesa presuponují tzv. výchozí situaci, např. *přijet do Prahy* presuponuje „nebýt v Praze“ (a vyjadřuje přechod z této výchozí situace do závěrové situace „být v Praze“). Presupozice v tomto smyslu jsou spjaté se širokou třídou sloves a jsou obecným předpokladem realizace vidového protikladu (ten je realizován právě jen u sloves mutačních); jde tedy spíše o jev povahy gramatické. Lexikálními presupozicemi konkrétněji vymezených slovesných skupin se zabývali Veselý a Veselý (2021); např. *převážít kapra* podle nich implikuje „kapr byl předtím zvážen“, *přisolit polévku* v některých kontextech implikuje „polévka byla předtím osolena“.⁽⁵⁾ Tato slovesa podobně jako typu *odpovědět* presuponují předchozí děj, neimplikují však reciprocitu ani nepatří mezi slovesa reakce.

Pokud je mi známo, slovesům reakce jako sémanticky vymezené skupině dosud v literatuře nebyla věnována pozornost ani v rámci výzkumu reciprocitu, ani v rámci výzkumu presupozic. Autoři si všímali

4 Lexikálními presupozicemi míním presupozice implikované jednotlivými autosémantickými lexikálními jednotkami (např. slovesem *kritizovat*, substantivem *vdovec* aj.), a to v protikladu k presupozicím spjatým s prostředky gramatickými. Povahu gramatických spouštěčů presupozic mají konstrukce s demonstrativními zájmeny a přívlastňovacími adjektivy, některé časové a přívlastkové věty, některá podmínková souvětí, slovosled a intonace jako výrazové prostředky aktuálního členění, ale také jednotlivá slova s obecným významem, jako např. fázové sloveso *přestat*, adverbia/částice *také* a *znovu* aj. Přehled různých typů spouštěčů presupozic lze najít u Levinsona (1983, 181n); srov. také Veselý (2023).

5 Uvedené presupozice jsou ale v obecné podobě přísouditelné prefixům *pře-* a *při-*, tj. prostředkům slovotvorným.

spíše jednotlivých sloves nebo jejich specificky vymezených skupin. Známe jsou např. Fillmorovy poznámky o lexikálních presupozicích sloves *accuse* „obvinít“ a *criticize* „kritizovat“ (Fillmore 1969, 380n). Tato slovesa jsou opozitní v tom smyslu, že vlastní význam prvního je presupozicí druhého a naopak. Věta *Harry accused Mary of writing the editorial* – „Harry obvinil Mary z toho, že napsala ten úvodník“ podle Fillmora presupponuje, že Harry považoval napsání úvodníku za špatné, a vyjadřuje jako svůj vlastní význam, že Harry tvrdil o Mary, že napsala úvodník. Věta *Harry criticized Mary for writing the editorial* – „Harry kritizoval Mary za to, že napsala ten úvodník“ naopak presupponuje, že Harry považoval Mary za toho, kdo napsal úvodník, a vyjadřuje jako svůj vlastní význam, že Harry tvrdil, že napsání úvodníku bylo špatné.

Slovesa reakce se jako skupina překrývají s tzv. slovesy faktovými (*factive verbs*), tj. se slovesy, jejichž doplnění vyjádřené vedlejší větou, infinitivní konstrukcí nebo participiální vazbou nutně vyjadřuje pravdivou skutečnost (Kiparski a Kiparskiová 1973; viz také Hajičová 1975, 58). Např. sloveso *kritizovat* (někoho za něco) je slovesem reakce a současně jde o sloveso faktové; řekneme-li *kritizoval ho za to, že se rozvedl*, pak nutně platí obsah vedlejší věty, tj. „rozvedl se“. Některá faktová slovesa ovšem nemají význam reakce na nějaký stimul, např. *vědět*, *uvědomit si*. A naopak: např. *popřít* není sloveso faktové (z věty *popřel, že má v úmyslu se rozvést* nutně neplyne *má v úmyslu se rozvést*),⁶ ale jde o sloveso reakce, které v daném spojení presupponuje stimul vyjádřitelný zhruba jako *někdo tvrdil, že má v úmyslu se rozvést* (závislá věta *že má v úmyslu se rozvést* je tu tedy jen složkou presupozice).

Na závěr tohoto oddílu ještě uvedu (abecedně seřazená) slovesa reakce, kterými jsem se v rámci tohoto výzkumu zabýval, včetně naznačení jejich významů (některá z těchto sloves mají rovněž význa-

6 V Karttunenově terminologii (Karttunen 1973) by šlo o sloveso typu „zátká“ (*plug*); tato slovesa blokují presupozice spuštěné v syntakticky podřízených složkách věty.

my, ve kterých je nelze hodnotit jako slovesa reakce; ty v přehledu zachyceny nejsou):⁽⁷⁾ *kritizovat* „posuzovat, hodnotit“, *litovat* „rmoutit se pro něco“ / „pociťovat nebo projevovat soucit“, *odmítnout* „projevit rozhodnutí neučinit, neposkytnout něco žádaného, nebo naopak nabízeného“ / „nevyhovět něčemu“, *odpovědět* „dát odpověď (slovy nebo i jinak)“, *odpustit* „přestat mít někomu za zlé nějaké provinění“, *odsoudit* „soudním rozsudkem uznat vinným a určit trest“ / „nepříznivě, odmítavě posoudit, projevit ostrý nesouhlas s někým, něčím“, *odvděčit se* „prokázat se vděčným, odměnit se“, *poděkovat* „projevit díky“, *pochválit* „projevit pochvalu“, *pomstít se* „vykonat pomstu“, *popřít* „prohlásit za nepravdivé, nepřiznat“, *potrestat* „stihnout trestem“, *slyšet* „vnímat sluchem“ / „prostřednictvím sluchu se dozvídat“, *souhlasit* „shodovat se v názoru“, *stydět se* „cítit stud“, *uposlechnout* „splnit něčí rozkaz, pokyn aj.“, *urazit se* „pocítit něčí jednání, slova ap. jako urážku a rozhněvat se“, *vadit* „být nevhod, na obtíž“, *vidět* „vnímat zrakem“ / „pozorovat, poznávat“, *vynadat* „nazvat urážlivými jmény“ / „ostře vytknout“, *vyvrátit* „dokázat nepravdivost něčeho, popřít“, *závidět* „pociťovat závist“.

2 SYNTAKTICKO-SÉMANTICKÉ VLASTNOSTI

SYNTAKTICKÝCH DOPLNĚNÍ S VÝZNAMEM STIMULU

Porovnáme-li určité faktové sloveso reakce, např. *litovat*, s výše zmíněnými slovesy *převážít* (*kapra*) „znovu (*kapra*) zvážít“ a *přisolit* (*polévku*) „znovu (*polévku*) (poněkud) osolit“, můžeme pozorovat výrazný rozdíl v tom, jakým způsobem se z užití slovesa vyznačuje příslušná presupozice. Zatímco v prvním případě je presupozice explicitně vyjádřena formou objektového doplnění slovesa (*litoval toho, že přišel pozdě*), v druhém případě je slovesem implikována, je nutno ji „sestavit“ na základě morfologických a lexikálních kom-

7 Popisy významů jsou založeny na významových definicích uvedených ve *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989), příp. ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2003).

ponentů odpovídajícího syntagmatu (prefix *pře-* v daném užití vyjadřuje opakování děje; skutečnost, že tímto dějem je vážení kapra, je dána syntagmatem s příslušným lexikálním obsazením). Pojímáme-li presupozice jako významové předpoklady věty, s nimiž se při užití věty počítá jako s daností, jako se známým faktem (srov. výše pragmatické pojetí Karttunenovo), lze jejich pouhé implikování považovat za základní realizační typ a jejich explicitní ztvárnění za typ sekundární. Uvedený nesoulad, tj. skutečnost, že významový předpoklad věty se explicitně vyjadřuje, je v zásadě možné překonat trojím způsobem: 1) Pokud je důvodem explicitního vyjádření to, že jde o novou informaci, nikoli o známý fakt (která ovšem může být jako známý fakt prezentována), recipient interpretuje uvedenou větu tak, že daná informace – nehledě na způsob vyjádření – je pojata jako její předpoklad, jako předem známý fakt. Tento mentální proces se v literatuře označuje termínem akomodace: jde vlastně o doplnění nové informace do kontextu sdílených předpokladů, na jehož pozadí je věta interpretována (Lewis 1979). Řekneme-li tedy *Karel litoval toho, že si nevzal sluneční brýle*, a nebylo předem známo, že Karel si nevzal sluneční brýle, recipient tuto skutečnost mezi známé fakty „přehradí“ a reakci pojmenovanou slovesem *litovat* interpretuje už s tímto předpokladem. 2) Pokud je důvodem pro explicitní vyjádření presuponovaného obsahu zvýšení jeho aktualizovanosti nebo potřeba jej jednoznačně identifikovat mezi jinými skutečnostmi, má mluvčí možnost daný obsah prezentovat jako informaci známou, kontextově zapojenou, a tím vlastně presuponovanou (srov. *Toho, že si Karel nevzal sluneční brýle*, *Karel litoval*, příp. jen pronominálně *Karel toho litoval*). 3) Poslední možností je zrušení samé podstaty uvedeného nesouladu, tj. odstranění explicitního vyjádření presuponovaného obsahu z věty, resp. jeho nevyjádření (srov. např. *Karel se mi po letech pomstil za to, že jsem mu tehdy lhal*. – *Karel se mi po letech pomstil*).⁽⁸⁾

8 Nutno ale poznamenat, že v případě nevyjádření stimulu nejde o stejný typ implikace jako např. u typu *převážít kapra*: zatímco v prvním případě je vyjádření presupozice možné a při jejím nevyjádření je danou informaci nutno „dosadit“ z kontextu, v druhém případě

Předpokládáme-li, že výše uvedená pozorování mají obecnou platnost, je možné formulovat několik hypotéz, týkajících se valenčních vlastností sloves reakce (hypotézy č. 1 až 3) a funkce doplnění s významem stimulu v aktuálním členění věty (hypotéza č. 4):

Hypotéza č. 1: Syntaktické doplnění s významem stimulu děje je argumentem (aktantem) slovesa reakce.

Hypotéza č. 2: Dané doplnění je sémanticky obligatorní.

Hypotéza č. 3: Dané doplnění je syntakticky fakultativní.⁽⁹⁾

Hypotéza č. 4: Dané doplnění zpravidla není vyjádřeno v ohnisku věty.

Uvedené hypotézy vycházejí z následující úvahy: Stimul děje je slovesem presuponován, ale v konkrétní podobě ze slovesa samotného nevyplývá, je vyjadřován jeho syntaktickým doplněním. Vzhledem k oběma těmto skutečnostem lze očekávat, že dané doplnění je ve vztahu ke slovesu syntakticky centrální (srov. hypotézu č. 1) a sémanticky obligatorní (srov. hypotézu č. 2). Současně ale lze, poněkud paradoxně, očekávat (opět s ohledem na presuponovanost daného významu), že vyjádření stimulu děje není gramaticky (povrchově syntakticky) nutné (srov. hypotézu č. 3), a že pokud stimul děje ve větě vyjádřen je, pak je to v pozici základu, nikoli v pozici ohniska věty (srov. hypotézu č. 4).⁽¹⁰⁾

Hypotéza č. 1 se týká rozlišení mezi syntaktickými doplněními, která „kompletují význam predikátu“ (Karlík 2017) – tvoří spolu

její vyjádření formou slovesného doplnění možné není, obsah presupozice je dán inherentně samotným syntagmatem *převážít kapra*.

9 Termíny obligatornost, resp. fakultativnost syntaktického doplnění se v české lingvistice neužívají jednotně. V textu proto terminologicky důsledně rozlišuji sémantickou obligatornost, resp. fakultativnost doplnění (význam doplnění je/není nutnou součástí významové struktury věty) a syntaktickou obligatornost, resp. fakultativnost doplnění (doplnění musí/nemusí být realizováno na povrchově syntaktické rovině, tj. musí/nemusí být lexikálně vyjádřeno).

10 Za nultou hypotézu by bylo možné považovat vůbec to, že stimul je ve významu slovesa reakce zakódován v podobě presupozice.

s predikátem valenční rámec –, a těmi jeho doplněními, pro která tato charakteristika neplatí. Termíny, které se k vystižení jedněch a druhých doplnění užívají, lze v literatuře najít různé a stejně tak i pojetí obou kategorií (a rozdílů mezi nimi). Připomenu zde alespoň jednu takovou dvojici termínů. Lopatková et al. (2022, oddíl Theory) v návaznosti na Panevovou (1974–1975; i jinde) rozlišují mezi aktanty a volnými doplněními; k určení toho, ke které kategorii syntaktické doplnění náleží, užívají následující dvojici otázek:

1. Může dané doplnění rozvíjet jedno sloveso (jeden jeho výskyt) víc než jednou (odhlíží-li se od koordinace a apozice)?
2. Může dané doplnění rozvíjet (a) jakékoli sloveso (odhlíží-li se od obsahových omezení), nebo (b) jen některá slovesa tvořící omezenou skupinu, která mohou být specifikována výčtem?

Pokud platí, že syntaktické doplnění může dané sloveso rozvíjet pouze jednou a rozvíjí jen omezenou skupinu sloves, jde o slovesný aktant. Třebaže se tato kritéria zdají být jasná, jejich uplatnění není bez obtíží (některé plynou už z toho faktu, že jde o současné uplatnění dvou kritérií). Tyto obtíže naznačují, že mezi oběma kategoriemi zřejmě nelze vést ostrou hranici. To ovšem není překvapivé, protože není objektivně dáno, jakou podobu predikátu lze považovat za významově kompletní. Nezbytnost povrchově syntaktické realizace lze sice vnímat jako ukazatel „aktantnosti“, avšak není podmínkou nutnou a zřejmě ani podmínkou postačující. Na existenci přechodného pásma mezi oběma kategoriemi poukazuje také pojetí některých valenčních slovníků: např. ve slovníku VALLEX 4.5 (Lopatková et al. 2022) se do valenčního rámce zahrnují i tzv. kvazivalenční doplnění, která mají některé rysy vlastní aktantům a některé rysy vlastní volným doplněním, a pak také tzv. typická volná doplnění (valenční rámec je tedy pojat širěji než tak, že by zahrnoval jen predikát a příslušné aktanty).

O všech slovesech, která byla v rámci tohoto výzkumu analyzována (viz poslední odstavec odd. 1), platí, že jsou-li zpracována ve slovníku VALLEX 4.5 (Lopatková et al. 2022) – až na dvě výjimky, slovesa *odvděčit se* a *vynadat*, v něm zpracována jsou –, tak doplnění s významem stimulu je uvedeno v jejich valenčním rámci. K tomu je ale nutno dodat následující: stimul je stimul je ve slovníku VALLEX (resp. ve Funkčním generativním popisu, FGP) pokládán za kognitivní roli / situační participant, nikoli za funktor; u sloves analyzovaných v tomto textu mu odpovídají funktoři PAT – *patients*, např. u sloves *litovat* (čeho), *odpovědět* (na co) a *popřít* (co) – a CAUS – příčina, např. u sloves *pomstít se* (za co) a *potrestat* (za co).⁽¹¹⁾ Zatímco PAT má v pojetí FGP povahu aktantu, CAUS má povahu volného doplnění. Klasifikace syntaktických doplnění slovesa (ve smyslu rozlišení aktanty vs. volná doplnění i ve smyslu vymezení sémantických rolí) je ovšem silně závislá na zvoleném přístupu (na zvolené valenční teorii), i jen v rámci tuzemských valenčních teorií lze v tomto směru pozorovat značné rozdíly (srov. např. FGP s pojetím Danešovým, viz Daneš a Hlavsa 1981, nebo s pojetím Karlíkovým, viz Grepl a Karlík 1998). Pozorování, že pravovalenční doplnění slovesa má významovou povahu stimulu, navíc s tím, že jde v jednom případě o *patients* a v druhém případě o příčinu (resp. je možné přijmout takovou interpretaci), není v rozporu.⁽¹²⁾

Lze tedy považovat za jisté, že doplnění s významem stimulu význam predikátu podstatným způsobem doplňuje, že patří k jeho valenčnímu rámci v širším pojetí (proto je např. ve slovníku VALLEX 4.5 ve valenčním rámci zachycováno, viz výše). Oprávněnost hypotézy č. 1 navíc naznačuje aplikace výše zmíněných kritérií FGP pro rozlišení aktantů od volných doplnění. Ad kritérium č. 1: Pro všechna zde

11 Uvedené sloveso ale může mít také rámec s patientem: *potrestat co* (*potrestat chyby soupeře*).

12 Termín „syntaktické doplnění s významem stimulu“ odráží zde uplatňované sémantické, od syntaktické formy abstrahující pojetí této kategorie (srov. významovou i syntaktickou různorodost analyzovaných sloves).

analyzovaná slovesa, zdá se, platí, že mohou být doplněním s významem stimulu rozvíta pouze jednou, nepočítají-li se případy koordinace a adordinace/apozice. To platí nejen pro slovesa, která mají podle VALLEXu 4.5 doplnění typu PAT, ale také pro slovesa, která mají (podle téhož zdroje) doplnění typu CAUS, např. **pomstil se jí za její zradu za její pomluvu*,⁽¹³⁾ **za daňový podvod byl potrestán za krádež, kterou spáchal* aj. (není ale zcela jasné, jakou by takové „zdvojené“ rozvíjení mimo koordinaci a apozici mělo mít podobu; problematické by zřejmě bylo také u okolnostních určení dalších významových typů). Ad kritérium č. 2: Slovesa reakce neboli slovesa rozvíjená doplněním s významem stimulu tvoří zřejmě poměrně omezenou skupinu. Pokud bychom se opět zaměřili jen na slovesa, u nichž má toto doplnění podobu za + akuzativ/CAUS (u nichž lze vést diskusi o tom, zda je dané doplnění aktantem, nebo volným doplněním, viz výše), získali bychom skupinu co do počtu členů ještě omezenější.

Hypotéza č. 2 se týká poznatku, že významy některých syntaktických doplnění jsou pro užití slovesa nutné, ať je příslušné doplnění výrazově realizováno, nebo ne (věta by bez nich nebyla významově úplná), zatímco významy jiných doplnění nutné nejsou. Lopatková et al. (2022, oddíl Theory) tento rozdíl vystihují dvojicí termínů (sémanticky) obligatorní doplnění – fakultativní doplnění a v konkrétních větách jej zjišťují dialogovým testem: jestliže je možné na doplňovací otázku cílící na příslušné doplnění (které je v otázce reprezentováno tázacím výrazem) smysluplně odpovědět *Nevím*, jde o doplnění fakultativní; v opačném případě jde o doplnění obligatorní. Například *Karel mi konečně odpověděl. – Na co ti odpověděl? – *Nevím*. Nepřijatelnost odpovědi *Nevím* indikuje, že syntaktické doplnění *na* + akuzativ je u slovesa *odpovědět* významově obligatorní. Pokud jde o slovesa reakce analyzovaná v tomto textu, sémantická obligatornost nebo fakultativnost doplnění s významem stimulu v pojetí slovníku VALLEX 4.5 v zásadě koresponduje s tím, zda je

13 Symbol * signalizuje, že dané vyjádření je (z mého pohledu) jazykově nepřijatelné.

v tomto slovníku hodnoceno jako aktant, nebo jako volné doplnění: doplnění vyjadřující funktor PAT jsou označena jako obligatorní, kdežto doplnění vyjadřující funktor CAUS jsou hodnocena jako fakultativní (typická). Výjimkou jsou slovesa *poděkovat* a *urazit se*, u nichž má příslušné doplnění podle slovníku VALLEX 4.5 povahu aktantu (PAT), a přitom je hodnoceno jako fakultativní. Uvedená korespondence dozajista není náhodná. Připomeňme výše už citovanou Karlíkovu poznámku, že argumenty „kompletují význam predikátu“ (Karlík 2017). Lopatková et al. (2022, oddíl Theory) zase mluví o významové úplnosti, která může být porušena, je-li obligatorní doplnění ve větě nerealizováno (v tomto případě mají autoři zřejmě na mysli obligatornost ve smyslu sémantickém a současně také povrchově syntaktickém). Výše jsem uvedl, že doplnění *za* + akuzativ/CAUS rozvíjející slovesa reakce by podle kritérií stanovených FGP mohlo být považováno za aktant (přestože tak ve slovníku VALLEX 4.5 hodnoceno není). Pokud by tedy bylo aktantem a současně bychom předpokládali korespondenci mezi „aktantností“ a významovou obligatorností, mohli bychom očekávat, že je dané doplnění významově obligatorní. Zdá se mi, že dialogový test naznačuje oprávněnost tohoto pohledu. Například *Jeho bývalá manželka se mu pomstila.* – *Za co?* – *⁂Nevím.*⁽¹⁴⁾ Nebo *Učitel mě na minulé hodině kritizoval.* – *Za co?* – *⁂Nevím.* A třetím příkladem může být: *Tatínek ho potrestal domácím vězením.* – *Za co?* – *⁂Nevím.* Bylo by jistě možné si představit situace, na pozadí kterých by odpověď *Nevím* přijatelná byla, zvláště v rozvité podobě, např. *Učitel mě na minulé hodině kritizoval.* – *Za co?* – *Nevím přesně, pořádně jsem nepochopil, o co mu šlo.* Nebo *Tatínek ho potrestal domácím vězením.* – *Za co?* – *Nevím, stydl se mi to říct.* V principu je však odpověď *Nevím* přijatelná jen těžko, a to u všech zde analyzovaných sloves reakce. Ostatně právě potřeba mluvčího odpověď *Nevím* nějak rozvíjet, tj. vysvětlit tazateli, proč nemá informaci, kterou by podle očekávání mít měl, naznačuje vý-

14 Symbol [⁂] signalizuje, že přijatelnost daného vyjádření je (z mého pohledu) sporná.

znamovou obligatornost příslušného doplnění. Hypotéza č. 2 se tedy v tomto světle jeví jako oprávněná.

Ve vztahu k hypotézám č. 1 a 2 byla analyzovaná slovesa reakce posuzována jen introspektivně (aplikace příslušných diagnostických kritérií, viz výše, měla introspektivní povahu). Naopak ve vztahu k hypotézám „s vyššími čísly“ byla daná slovesa prověřována prostřednictvím analýzy korpusových dat (ta bude prezentována v následujícím oddílu). Korpusové ověřování platnosti hypotézy č. 1 by bylo rovněž možné, ale vyžadovalo by jiný typ materiálu i odlišný typ jeho analýzy (při shromažďování materiálu i při jeho analýze by se zřejmě muselo vycházet od syntaktického doplnění s významem stimulu, nikoli od vybraných sloves reakce). Hypotéza č. 2 korpusově ověřitelná nejspíše není, alespoň ne na základě dialogového testu (dialogy takového typu se mohou vyskytovat v běžně mluvených komunikátech, ty jsou však v Českém národním korpusu zastoupeny jen v omezeném rozsahu).

Hypotézy č. 3 a 4 spolu souvisejí následujícím způsobem: Jestliže je doplnění vyjadřující stimul syntakticky fakultativní, znamená to, že není nutné ho výrazově realizovat, resp. že je z věty (z její povrchové podoby) vypustitelné.⁽¹⁵⁾ V tom případě je hypotéza č. 4 splnitelná dvojím způsobem: buď tak, že je příslušné doplnění vyjádřeno v základu věty, nebo tak, že není vyjádřeno vůbec (v obou případech platí, že není vyjádřeno v ohnisku věty). Předpokládáme-li platnost hypotézy č. 2, znamená současná platnost hypotézy č. 3 (pro konkrétní sloveso), že doplnění stimulu je v daném případě potenciální v Danešově smyslu (Daneš 1971).

Ve vztahu k (ne)implikování reciprocity slovesem reakce je možné formulovat ještě následující hypotézu:

15 Tato druhá perspektiva je na místě, pokud se podoba věty, v níž je dané doplnění realizováno, pokládá za základní, a ta její podoba, v níž doplnění realizováno není, se pokládá za odvozenou.

Hypotéza č. 5: Jestliže sloveso presuponuje stimul, který společně s reakcí (jsoucí vlastním významem slovesa) konstituuje reciproční situaci, vyjádření stimulu v ohnisku věty je méně obvyklé, než když reciproční situace konstituována není.

Tato hypotéza vychází z následující úvahy: Jelikož v takových případech jsou oba děje (podněcující i podnícený) v zásadě homogenní a tvoří rovnocenné složky reciproční situace, lze očekávat tendenci k tomu, aby oba byly vyjádřeny formou samostatného tvrzení. Rovnocennost v jazykovém ztvárnění dějových složek je nakonec pro reciprocitu příznačná (srov. *Petr a Karel si vzájemně dali facku* – oba děje jsou vyjádřeny kondenzovaně, ale rovnocenně; *Petr dal facku Karlovi a Karel dal facku Petrovi* – oba děje jsou vyjádřeny samostatně).⁽¹⁶⁾ Tuto tendenci může zřejmě podporovat událostní povaha dějů v Danešově smyslu (viz Daneš a Hlavsa 1981; mnou zkoumaná slovesa takové děje často označovala), protože události jsou, jak lze předpokládat, snáze vnímatelné jako objekty mimojazykové reality než stavy a procesy a jsou snáze zařaditelné na časovou osu (to platí zejména pro události označitelné dokonavými slovesy). Je také možné očekávat, že při „plnohodnotném“ vyjádření obou dějů bude stimul děje v textu typicky vyjádřen dříve než reakce na něj, tak aby plynutí textu korespondovalo s časovým pořadím dějů.⁽¹⁷⁾ Daná úvaha může pokračovat takto: Je-li stimul samostatně vyjádřen před reakcí a mezi oběma „místy“ v textu není velká prodleva, pak je na tom „místě“, kde se vyjadřuje reakce, význam stimulu výrazně salientní (aktivovaný v kontextu pojatém jako soubor sdílených předpokladů), což snižuje pravděpodobnost, že bude vyjádřen v ohnisku věty – pravděpodobněji bude vyjádřen v základu věty, popř. bude pouze implikován.

16 Tato charakteristika ovšem neplatí pro tzv. diskontinuítní reciproka (Dimitriadis 2008), u nichž je jeden z participantů vyjádřen formou komitativu, např. *Petr se usmířil s Karlem*. Participant vyjádřený v pozici subjektu je v takových případech někdy spojován s aktivnější rolí než participant vyjádřený v pozici pravovalenčního doplnění.

17 To lze vykládat jako tendenci textu jakožto komplexního jazykového znaku k ikonicitě (podobnosti struktury textu se strukturou reality).

Tuto úvahu lze demonstrovat na slovese *odpovědět*; srov.

- (1) *Minulá otázka zněla: Domníváte se, že je správné vyvést KSČM z „politické izolace“? Na otázku odpovědělo celkem 887 čtenářů (SYN v12; Křen et al. 2023).*
- (2) *Celkem 887 čtenářů odpovědělo na minulou otázku, zda se domnívají, že je správné vyvést KSČM z „politické izolace“ (mnou upravený doklad ze SYN v12).*

V dokladu (1) jsou obě složky reciproční situace vyjádřeny jako samostatná tvrzení. V druhé větě dokladu je stimul vyjádřen v základu věty (navíc jen formou odkazu do pretextu). V upraveném dokladu (2) je stimulující děj vyjádřen v ohnisku věty. Podstatou hypotézy č. 5 je tedy očekávání, že věty se stimulem vyjádřeným v ohnisku budou u takových sloves méně časté nejen proto, že stimul je slovesem presuponován, ale také proto, že stimul a reakce jako složky reciproční situace projevují tendenci k samostatnému vyjádření v souladu s časovým pořadím své realizace a že oba faktory působí synergicky.

3 KVANTITATIVNĚ-KVALITATIVNÍ KORPUSOVÁ ANALÝZA VYBRANÝCH SLOVES REAKCE

Prostředkem k posouzení oprávněnosti hypotéz č. 3, 4 a 5 může být analýza užití jednotlivých sloves reakce v textech. Analýza provedená pro účely této studie, jejíž podoba a výsledky budou představeny níže, je v několika ohledech pouze dílčí. Předmětem analýzy bylo 22 českých sloves reakce, vybraných mnou arbitrárně, ovšem s tím úmyslem, aby v analyzovaném souboru byly reprezentovány různé syntakticko-sémantické typy sloves reakce (viz už poslední odstavec odd. 1; pak také v tabulce níže). Každé z těchto sloves bylo vyhledáno v korpusu SYN v12, výsledná konkordance byla omezena na 200 řádků náhodně vybraných korpusovou aplikací. V tomto vzorku jsem pak „manuálně“ rozlišil případy, kdy bylo doplnění s významem stimulu vyjádřeno

v ohnisku věty, a případy, kdy tomu tak nebylo (tj. doplnění bylo vyjádřeno v základu věty, popř. nebylo vyjádřeno vůbec),⁽¹⁸⁾ a sice s pomocí běžně užívaných testů ke zjišťování aktuálněčlenské hodnoty větných členů (srov. Sgall, Hajičová a Buráňová 1980). Následně jsem vypočítal poměr mezi počtem dokladů obou typů. Excelovský soubor s klasifikovanými doklady je veřejně přístupný v internetovém repozitáři Zenodo⁽¹⁹⁾ (viz <https://doi.org/10.5281/zenodo.10646132>). Doklady, v nichž bylo doplnění s významem stimulu vyjádřeno v ohnisku věty (resp. tak jsem je vyhodnotil), jsou v tabulce vyznačeny žlutou barvou. Doklady, v nichž toto doplnění nebylo vyjádřeno v ohnisku věty (bylo vyjádřeno v základu věty nebo vůbec), jsou vyznačeny zelenou barvou. Červeně jsou pak vyznačeny doklady, které z různých důvodů nebyly započítány do statistiky. Takové byly doklady, v nichž dané sloveso nebylo možné chápat jako sloveso reakce, nebo také doklady, v nichž bylo sloveso reakce užito jako verbum dicendi v uvozovací větě přímé řeči (stimul děje pak byl mnohdy vyjádřen přímou řečí).⁽²⁰⁾

U každého slovesa jsem si rovněž poznamenal, zda je u něj doplnění s významem stimulu povrchově syntakticky obligatorní, nebo fakultativní, tj. zda mezi zkoumanými doklady byly takové, v nichž dané doplnění nebylo výrazově realizováno. Výsledky analýzy jsou prezentovány v tabulce níže. Kromě uvedených hodnot zjištěných korpusovou analýzou je u každé položky uveden také (ontologický) druh děje, který sloveso vyjadřuje (tj. reakce), (ontologický) druh děje/stavu, který presuponuje (tj. stimulu),⁽²¹⁾ a zda sloveso může implikovat reciproční situaci. Slovesa jsou seřazena abecedně.

18 Bylo by možné namítnout, že by větší vypovídací hodnotu mělo zařazování dokladů do třech kategorií: stimul je vyjádřen v ohnisku věty, stimul je vyjádřen v základu věty a stimul ve větě není vyjádřen. S ohledem na účel analýzy (ověření výše uvedených hypotéz) však nerozlišování druhé a třetí kategorie pokládám za přijatelné zjednodušení.

19 Zenodo je repozitář určený k dlouhodobému uchovávání vědeckých dat, zaštitěný švýcarskou společností Cern (viz <https://zenodo.org/>).

20 Pořadí přímé řeči ohraničené uvozovkami a věty uvozovací je mnohdy spíše uzuální než determinované aktuálním členěním, proto jsem tyto doklady do statistik započítával.

21 Obě sémantické kategorie byly určeny na základě introspekce a posouzení analyzovaných korpusových dokladů, v případě ontologického typu reakce (odpovídajícího vlastnímu

	ontologický typ reakce	ontologický typ stimulu	syntaktická obligatornost doplnění s významem stimulu	vyjádření stimulu v ohnisku	implikování reciproční situace
<i>kritizovat</i>	verbální	nespecifi- kovaný	ne	39 %	ne
<i>litovat</i>	emocionál- ní/verbální	nespecifi- kovaný	ne	52 %	ne
<i>odmítnout</i>	verbální	verbální	ne	62 %	ano
<i>odpovědět</i>	verbální	verbální	ne	20 %	ano
<i>odpustit</i>	verbální/ mentální	nespecifi- kovaný	ne	25 %	ano
<i>odsoudit</i>	verbální/ mentální	nespecifi- kovaný	ne	32 %	(ano)*
<i>odvděčit se</i>	nespecifi- kovaný	nespecifi- kovaný	ne	9 %	ano
<i>poděkovat</i>	verbální	nespecifi- kovaný	ne	55 %	(ano)
<i>pochválit</i>	verbální	nespecifi- kovaný	ne	47 %	ne
<i>pomstít se</i>	nespecifi- kovaný	nespecifi- kovaný	ne	24 %	ano
<i>popřít</i>	verbální	verbální	ano	51 %	ano
<i>potrestat</i>	nespecifi- kovaný	nespecifi- kovaný	ne	24 %	(ano)
<i>slyšet</i>	percepční	slyšitelný vjem	ano	61 %	ne
<i>souhlasit</i>	verbální/ mentální	verbální	ne	42 %	ano
<i>stydět se</i>	emocio- nální	nespecifi- kovaný	ne	27 %	ne
<i>uposlechnout</i>	nespecifi- kovaný	verbální	ne	50 %	ne

* Závorky indikují značnou míru kontextové závislosti uvedené implikace (je možné ji slovesu přisoudit jen v některých kontextech).

významu slovesa) s oporou v popisu lexikálního významu nabízeném výkladovými slovníky (srov. stručné popisy významu v přehledu analyzovaných sloves na konci odd. 1, zejm. v nich užitá slovesa: *projevit*, *pocítit*, *vnímat* aj.). Platí ovšem, že uvedené kategorie odpovídají typickému užití příslušných sloves a nevylučují užití odlišné, např. sloveso *poděkovat* typicky označuje verbální akt, avšak *poděkovat* lze i neverbálně, např. pokynutím hlavy.

	ontologický typ reakce	ontologický typ stimulu	syntaktická obligatornost doplnění s významem stimulu	vyjádření stimulu v ohnisku	implikování reciproční situace
<i>urazit se</i>	emocio- nální	nespecifi- kovaný	ne	26 %	ne
<i>vadit</i>	emocio- nální	nespecifi- kovaný	ano	46 %	ne
<i>vidět</i>	percepční	viditelný vjem	ano	63 %	ne
<i>vynadat</i>	verbální	nespecifi- kovaný	ne	30 %	(ano)
<i>vyvrátit</i>	verbální	verbální	ano	43 %	(ano)
<i>závidět</i>	emocio- nální	nespecifi- kovaný	ne	23 %	ne

Vyhodnocování dokladů lze ilustrovat na následujících dokladech:

- (3) *Chrudimskému soudu se po letech podařilo potrestat pytláka, tentokrát za zastřelení srnce* (SYN v12).
- (4) *Za jízdu pod vlivem alkoholu může být potrestán peněžitým trestem zákazem činnosti nebo odnětím svobody až na jeden rok [...]* (SYN v12).

V obou dokladech je stimul děje označeného slovesem *potrestat* explicitně vyjádřen formou slovesného doplnění typu *za něco*; zatímco v dokladu (3) je toto doplnění součástí ohniska věty, v dokladu (4) tvoří základ věty, předpokládáme-li její neutrální intonační realizaci. Podobu intonační realizace, a tedy rovněž aktuální členění věty, je většinou možné určit na základě kontextu.⁽²²⁾ Například u dokladu (4) je představitelná také interpretace odpovídající umístění ohniska na člen *za jízdu pod vlivem alkoholu*; jednalo by se

22 V některých případech ovšem nebyl kontext dostupný v korpusové aplikaci dostatečně široký k tomu, aby bylo možné aktuální členění s jistotou určit; v takových případech jsem zvolil interpretaci, kterou jsem vyhodnotil jako pravděpodobnou.

o tzv. subjektivní slovosled, signalizovaný umístěním intonačního centra pravděpodobně na výraz *alkoholu*. Kontext věty poskytnutý korpusovou aplikací však tuto interpretaci vylučuje, tj. prokazuje, že ve větě je uplatněn běžný objektivní slovosled, v němž člen *za jízdu pod vlivem alkoholu* patří k základu věty. Srovnajme doklad (4) rozšířený o předchozí kontext:

- (5) *Bylo prokázáno, že krev řidiče v době odběru obsahovala nejméně 1,06 promile alkoholu v krvi. Proto dopravní policisté z Domažlic zahájili úkony trestního řízení pro podezření ze spáchání přečinu ohrožení pod vlivem návykové látky. Za jízdu pod vlivem alkoholu může být potrestán peněžitým trestem, zákazem činnosti nebo odnětím svobody až na jeden rok [...]* (SYN v12).

Příslušnost členu *za jízdu pod vlivem alkoholu* k základu věty je možné prokázat standardními testy k rozlišení základu a ohniska, např. otázkovým testem: *Čím může být potrestán za jízdu pod vlivem alkoholu?* (*Za jízdu pod vlivem alkoholu může být potrestán*) *peněžitým trestem, zákazem činnosti nebo odnětím svobody až na jeden rok*. Odpověď mimo závorku zaměřuje ohnisko věty, člen v závorce tedy patří k základu věty.

Stimul děje ovšem ve větě vyjádřen být nemusí, je-li syntakticky fakultativní (v případě slovesa *potrestat* tomu tak je) – pak se pouze vyrozumívá z kontextu, srov.

- (6) *Prokurátor požadoval tři roky za mřížemi, soudkyně se je však rozhodla potrestat pokutou 200 tisíc [...]* (SYN v12).

Do kategorie „stimul je vyjádřen v ohnisku“ byly započítávány doklady typu (3), zatímco do kategorie „stimul není vyjádřen v ohnisku“ byly započítávány doklady typu (4) a (6).

Jako případy (ne)vyjadřování stimulu děje v ohnisku jsem započítával i případy, kdy byl stimul vyjádřen (nebo spoluvyjádřen) vět-

ným členem, který nezávisel přímo na daném slovesu reakce, ale na některém z jeho syntaktických doplnění. Můj přístup byl tedy výrazně sémantický, od syntaktické formy abstrahující (což má souvislost s širokým pojetím významových kategorií reakce i stimulu). Lze to demonstrovat např. na slovese *litovat*. Podle *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989) se užívá ve třech významech: 1. „rmoutit se pro něco“ (*litoval svých chyb*), 2. „pociťovat nebo projevovat soucit“ (*litoval strýčka, který nedávno zemřel*), 3. „šetřit s něčím“ (*nelitoval peněz a koupil si závodní motorku*). V analyzovaném vzorku významně převažovaly doklady se slovesem *litovat* ve významu č. 1, několik dokladů však zahrnovalo sloveso *litovat* ve významu č. 2 (ve významu č. 3 vůbec nejde o sloveso reakce), například:

- (7) *Patrik upřímně litoval mladý pár i sestru paní Kennedyové, kteří s největší pravděpodobností zahynuli [...] (SYN v12).*

Stimul děje je tu vlastně vyjádřen celým komplexem *mladý pár i sestru paní Kennedyové, kteří s největší pravděpodobností zahynuli* – je jím skutečnost, že „mladý pár i sestra paní Kennedyové s největší pravděpodobností zahynuli“. Vedlejší věta atributivní ho tedy spoluvyjádřuje. Uvedený doklad byl zařazen do kategorie „stimul je vyjádřen v ohnisku“. Jako příklad dokladu, v němž je stimul vyjádřen pouze větou atributivní, lze uvést následující užití slovesa *odsoudit*:

- (8) *Na doživotí byl včera ve Spojených státech odsouzen atentátník Jared Lee Loughner, který loni na mítinku v arizonském Tucsonu zastřelil šest lidí [...] (SYN v12).*

Také tento doklad byl započítán mezi případy se stimulem vyjádřeným v ohnisku věty.

Vyhodnocování dokladů bylo pochopitelně komplikováno polysémií/homonymií analyzovaných sloves reakce (srov. přehled sloves

reakce na konci odd. 1 a také komentář ke slovesu *litovat* v předchozím odstavci). Zvolil jsem v principu jednoduchý přístup: rozhodující pro mě bylo, zda korpusový doklad obsahoval příslušnou formu, kterou je možné z významového hlediska hodnotit jako sloveso reakce; pokud příslušná forma takový význam neměla, byla ze souboru hodnocených dokladů vyřazena. V některých případech těmito dvěma základním způsobům užití (dané sloveso vyjadřuje reakci na nějaký podnět vs. dané sloveso nevyjadřuje reakci na nějaký podnět) odpovídal větší počet lexikálních významů. Rozdíly mezi nimi, pokud jde o aktuální členění vět a o formulované hypotézy vůbec, jsem se ovšem nezabýval, s ohledem na množství materiálu a „manuální“ povahu anotace by to bylo jen obtížně proveditelné. Pro ilustraci zde uvedu jeden příklad polysémie vybraného slovesa reakce i popis toho, jak jsem k ní při analýze přistoupil.

Sloveso *vidět* má podle *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989) 7 významů: 1. „mít schopnost vnímat zrakem, nebýt slepý (*od narození nevidí*)“, 2. „vnímat zrakem; spatřovat (*vidět věci okolo sebe*)“, 3. „potkávat (se), setkávat se, scházet se (*delší dobu se s přáteli neviděli*)“, 4. „pozorovat, poznávat (*stonal, všichni to na něm viděli*)“, 5. „představovat si, vybavovat si (*viděl v duchu svého starého učitele*)“, 6. „považovat, uznávat (*viděli v něm nepřítele*)“ a 7. „pronikat k podstatě něčeho; nazírat intuicí (*viděl zkoumaný jev v jeho vývoji*)“. Uvedené sloveso je možné hodnotit jako sloveso reakce ve významech 1, 2 a 4 (i další významy mají souvislost s vizuálním stimulem, nevyjadřují ale percepce). Doklady manifestující význam č. 1 by ale započítávány nebyly (kdyby byly ve vzorku zastoupeny – zastoupeny totiž nebyly), protože stimul děje v nich není syntakticky vyjádřitelný, tj. sloveso v daném významu je nutně bezpředmětové.

Jak už bylo řečeno výše, doklady nezapočítané do statistik jsou v souboru s analyzovanými vzorky vyznačeny červenou barvou. Níže uvedu několik takových případů; bude se jednat o doklady, které nebyly započítány z toho důvodu, že dané sloveso nebylo možné považovat za sloveso reakce.

- *odsoudit*: Trosky nefunkčního amerického satelitu UARS, který dosloužil a je odsouzen k zániku, dopadnou na Zemi dnes (SYN v12).
- *popřít*: Když totiž Kováč Lexu jmenuje, ztratí tvář a popře podstatu všech svých dosavadních politických aktivit (SYN v12).
- *stydět se*: Margaret Thatcherová byla z prostších poměrů, a tak se nestyděla mluvit nahlas o hodnotách, které jí pomohly k úspěchu (SYN v12).
- *vyvrátit*: Prudký vítr, který doprovázel v noci ze středy na čtvrtek bouří v Královéhradeckém kraji, vyvrátil několik desítek stromů (SYN v12).

4 VYHODNOCENÍ VÝSLEDKŮ ANALÝZY

Z tabulky je evidentní, že hypotéza č. 3 se ukázala jako platná u 17 sloves z celého souboru 22 sloves (srov. sloupec tabulky „syntaktická obligatornost doplnění s významem stimulu“). Uvedené doplnění je povrchově syntakticky nutné jen u sloves *popřít*, *slyšet*, *vadit*, *vidět* a *vyvrátit*. Možnost kontextové elipsy typu *Popřel, že tam byl?* – *Popřel*. jsem v této souvislosti nebral v potaz. Naopak případy typu *pozval jsem ji na večeři, ale ona odmítla; musím bohužel odmítnout; bál se odmítnout* jsem považoval za projev syntaktické fakultativnosti příslušného doplnění.⁽²³⁾

Vyhodnocení výsledků korpusové sondy z hlediska hypotézy č. 4 je obtížnější; z předposledního sloupce tabulky je patrné, že podíl dokladů, v nichž bylo doplnění s významem stimulu vyjádřeno v ohnisku, se pohyboval v rozpětí od 9 % do 63 %. Zřejmé je i to, že jen

²³ Zvolené řešení ale nelze pokládat za zcela nesporné. Srovnejme případy jako *Volal na ni, ale ona neslyšela*; *Koupil jsem pro nás lístky do divadla, nevdá?*, kde pravovalenční doplnění lexikálně realizováno není.

u menšiny sloves byl tento podíl větší než 50 %; jen pro slovesa *lítovat*, *poděkovat*, *popřít*, *vidět* a *slyšet* platí, že v analyzovaném vzorku byla většinou užita tak, že doplnění s významem stimulu bylo vyjádřeno v ohnisku věty. U ostatních (tedy celkem u 17) sloves takové doklady ve vzorcích nepřevažovaly; o deseti slovesech pak platí, že doplnění s významem stimulu bylo v ohnisku vyjádřeno v méně než třetině analyzovaných výskytů (srov. slovesa *odpovědět* – 20 %, *odvděčit se* – 9 %, *stydět se* – 27 % aj.).

Zaměřme se nyní na oněch pět sloves, u nichž bylo doplnění s významem stimulu většinově vyjádřeno v ohnisku věty, tj. na slovesa *lítovat*, *poděkovat*, *popřít*, *vidět* a *slyšet*. U třech z nich, konkrétně u sloves *popřít*, *slyšet* a *vidět*, je možné pozorovat korelaci mezi neplatností hypotézy č. 3 a neplatností hypotézy č. 4. Jinými slovy jde o slovesa, u kterých syntaktické doplnění s významem stimulu není z povrchové struktury věty vypustitelné, a současně o slovesa užitá (v analyzovaných vzorcích) většinou společně s doplněním stimulu vyjádřeným v ohnisku. Jedno z možných vysvětlení této korelace je následující: doklady s nevyjádřeným doplněním stimulu snižují podíl dokladů, v nichž je dané doplnění vyjádřeno v ohnisku věty; pokud stimul děje ve větě vyjádřen být musí, jako u výše uvedených čtyř sloves, podíl těchto dokladů je přirozeně vyšší. Takové vysvětlení je však poněkud technické, tj. neidentifikuje vnitrojazykovou souvislost mezi syntaktickou obligatorností doplnění a jeho tendencí ke kontextové nezapojenosti (neplatí ovšem apriorně, že taková souvislost vůbec existuje). Syntaktická obligatornost doplnění má nejspíše gramatickou souvislost se skutečností, že jde o bezpředložkové doplnění akuzativní (srov. *poděkovat za něco*, *odpovědět na něco* aj.), mající často podobu vedlejší věty obsahové: *popřel, že to udělal*; *viděl, že to jeho dceru baví*; *slyšel, že o patro výš probíhá oslava*. Skutečnost, že obsahem s (relativně) vysokou informační relevancí je „vybaveno“ právě takové doplnění (pravovalenční, syntakticky centrální, propoziční), je nakonec málo překvapivé. Pokud je tento obsah strukturován jako presupozice a přitom je informačně nový, je pro interpretaci

věty vyžadováno uplatnění akomodace (doplnění příslušné informace do kontextu; srov. odd. 2). O slovesech *vidět* a *slyšet* navíc platí, že v nich doplnění s významem stimulu povahu presupozice mnohdy ani nemá, srov. *Neviděl jsem tam žádného policistu* (přítomnost policisty není presupponována) × *Neviděl jsem, jak ke mně přichází policista* (přítomnost policisty je presupponována).

Podkud jde o hypotézu č. 5 (viz poslední sloupec tabulky), určité její potvrzení lze spatřovat v tom, že tři slovesa, která reciproční situaci navozují zřejmě nejsilněji – *odpovědět*, *odvděčit se* a *pomstít se* –, patřila ke slovesům s nejnižším podílem dokladů, v nichž byl stimul děje vyjádřen v ohnisku věty (po řadě: 20 %, 9 % a 24 %). Některá ze sloves, která reciproční situaci neimplikují, naopak patřila ke slovesům s nejvyšším podílem takových dokladů, srov. *litovat* (52 %), *uposlechnout* (50 %), *vidět* (63 %), *slyšet* (61 %). Jejich relativně vysoký podíl ovšem měla i slovesa s možnou reciproční interpretací, srov. zejm. *odmítnout* (62 %) a *popřít* (51 %). Jako potenciální vysvětlení se nabízí pozorování, že v obou vzorcích bylo nemálo dokladů, v nichž pravovalenční doplnění v ohnisku vyjadřovalo stimul děje nepřímo, z části implicitně, srov.

- (9) *Nemohl jsem odmítnout jeho pozvání, abych s ním a s několika jeho starými přáteli povečeřel* (SYN v12). → *Byl jsem pozván, abych s nimi povečeřel.*
- (10) *Na zanedbané zahradě reportér MF DNES zastihl jen asi padesátiletého muže, který odmítl sdělit své jméno* (SYN v12). → *Muž byl vyzván, aby sdělil své jméno.*
- (11) *Obviněný muž popřel, že by vraždu spáchal, a odmítl vypovídat* (SYN v12). → *Muž byl obviněn, že spáchal vraždu.*

Jako doklady se stimulem děje vyjádřeným v ohnisku byly anotovány nejen doklady typu (9), ale také doklady typu (10) a (11), v nichž součástí doplnění s významem stimulu není specifikace presupponovaného mluvního aktu (výzva, resp. obvinění). Proti hypotéze č. 5 ovšem

vypovídá to, že nízký podíl dokladů s doplněním stimulu vyjádřeným v ohnisku měla i slovesa, která reciprocitu neimplikují, srov. *stydět se* (27 %), *urazit se* (26 %), *závidět* (23 %). Celkově je tedy nutno říci, že hypotéza č. 5 byla analýzou potvrzena mnohem slaběji než hypotézy č. 3 a 4. Roli tu nejspíše hrálo to, že některým slovesům je možné reciprocitu přisuzovat jen ve volnějším smyslu (srov. slovesa, u kterých je v posledním sloupci tabulky hodnota „ano“ uvedena v závorce, např. *poděkovat* – 55 % a *vyvrátit* – 43 %; jako implicitně reciproční se tato slovesa projevují jen v některých kontextech), a také interference dalších faktorů (např. u sloves *odmítnout* a *popřít* vyšší podíl dokladů s doplněním stimulu vyjádřeným v ohnisku souvisí s tím, že dané doplnění je u těchto sloves ztvárněno jako akuzativní objekt).

ZÁVĚR

V předloženém textu jsem se zabýval syntakticko-sémantickými vlastnostmi tzv. sloves reakce (sloves vyjadřujících určitou reakci na určitý stimul). Na základě toho, že stimul děje je u těchto sloves složkou významu, která se označuje jako presupozice (zjednodušeně: významový předpoklad, s jehož platností se počítá), jsem formuloval několik hypotéz: *Hypotéza č. 1:* Syntaktické doplnění s významem stimulu děje je argumentem (aktantem) slovesa reakce. *Hypotéza č. 2:* Dané doplnění je sémanticky obligatorní. *Hypotéza č. 3:* Dané doplnění je syntakticky fakultativní. *Hypotéza č. 4:* Dané doplnění zpravidla není vyjádřeno v ohnisku věty. *Hypotéza č. 5:* Jestliže dané doplnění společně s denotátem slovesa konstituuje reciproční situaci, vyjádření doplnění v ohnisku věty je méně obvyklé než při nekonstituování reciproční situace. První dvě hypotézy byly ověřovány jen introspektivně, poslední tři hypotézy byly prověřovány prostřednictvím korpusové analýzy. Výsledek lze shrnout následujícím způsobem:

- Ad hypotéza č. 1: Zdá se, že u každého z 22 analyzovaných sloves reakce má doplnění s významem stimulu povahu argumentu

(aktantu): sloveso jím může být rozvíto pouze jednou a skupina sloves, která je daným doplněním možné rozvíto, je poměrně omezená (příp. jednotlivé skupiny sloves, pokud bychom se zaměřili na určité formální typy tohoto doplnění).

- Ad hypotéza č. 2: Aplikace dialogového testu na jednotlivá slovesa reakce naznačuje platnost této hypotézy. Například: *Karel mi konečně odpověděl. – Na co ti odpověděl? – *Nevím. / Jeho bývalá manželka se mu pomstila. – Za co? – ?Nevím.*
- Ad hypotéza č. 3: Analýza korpusových vzorků ukázala, že pro některá slovesa tato hypotéza platí, zatímco pro jiná neplatí. Tento rozdíl má zřejmou souvislost s formou syntaktického doplnění a s tím, zda má, nebo nemá povahu patientu (v pojetí Lopatkové et al. 2022), srov. např. *litovat čeho* vs. *kritizovat někoho (za něco)*.
- Ad hypotéza č. 4: Podíl dokladů, v nichž bylo syntaktické doplnění s významem stimulu vyjádřeno v ohnisku věty, se u jednotlivých sloves pohyboval v rozsahu od 9 % do 63 %. Jen u pěti sloves reakce však přesahoval 50 %, což naznačuje oprávněnost dané hypotézy.
- Ad hypotéza č. 5: U tří sloves, která silně navozují reciproční situaci, byl podíl dokladů, v nichž bylo syntaktické doplnění s významem stimulu vyjádřeno v ohnisku věty, nízký. Naopak u čtyř sloves, která reciproční situaci neimplikují, byl podíl těchto dokladů relativně vysoký. U ostatních sloves však byly výsledky analýzy nekonkluzivní, příp. dokonce indikovaly neplatnost dané hypotézy.

Podstatou klasifikace korpusových dokladů, jejíž výsledky byly v textu představeny (ve vztahu k hypotézám č. 3, 4 a 5), bylo „manuální“ přiřazování aktuálněčlenských hodnot syntaktickým doplněním s významem stimulu; případy, kdy doplnění nebylo ve větě povrchově realizováno, byly pojmány tak, jako kdyby bylo vyjádřeno v základu věty. S ohledem na to, jakých jevů se tato klasifikace týkala (aktuální členění, významy implikované slovesnými lexémy aj.), není překvapivé, že zařazení některých dokladů bylo problematické a může být vnímáno jako diskutabilní. V obecné rovině je překážkou sémantické klasifikace

znakových jednotek jazyka skutečnost, že počet sémantických tříd je nutně limitovaný (vyžaduje to ekonomie lingvistického popisu), zatímco počet zařazovaných jednotek může být značný. Klasifikace některých jednotek je navíc problematická z důvodu nedostatečné manifestace významových rysů, na jejichž základě jsou jednotlivé třídy definovány. Určité významy jsou obtížně zařaditelné už ze své podstaty: platí to například o vysoce abstraktních významech syntaktických, jako jsou právě hodnoty aktuálního členění, nebo také o významech různým způsobem implikovaných, vyplývajících z užití znakových jednotek. V těchto případech je také klasifikace silně závislá na zvolené lingvistické teorii.

„Manuální“ anotace, která je při klasifikaci dokladů na základě hloubkově syntaktických významů zřejmě nevyhnutelná, vyžaduje práci s relativně malými vzorky dat. Každou z položek souboru je nutno zařadit do určité apriorně definované třídy, podle apriorně definovaných kritérií. Sémantická klasifikace však nemůže být zcela objektivní, ani když je založena na pevně daných kritériích.⁽²⁴⁾ Číselné hodnoty, které z takové klasifikace vzejdou, je proto nutno interpretovat s opatrností. Vyjde-li např. pro jednotku A výsledek 50 % a pro jednotku B výsledek 52 % (srov. výše slovesa *uposlechnout* a *litovat*), nelze takový rozdíl pokládat za relevantní. Výrazně odlišné výsledky, např. 52 % versus 20 % (srov. *litovat* a *odpovědět*), ovšem indikativní být mohou, zejména pokud jsou mezi jednotkami také výrazné rozdíly jazykové (sloveso *litovat* váže syntakticky obligatorní doplnění s formou bezpředložkového akuzativu, zatímco sloveso *odpovědět* váže syntakticky fakultativní doplnění s formou *na* + akuzativ). Nejde tedy o to, že podíl dokladů určitého typu byl u slovesa *litovat* o 32 % častější než u slovesa *odpovědět* (přesná hodnota je tu málo podstatná), ale o to, že u slovesa *litovat* byl tento podíl *výrazně častější*.⁽²⁵⁾ Daná charakteristika by

24 Objektivnost analýzy by mohl zvýšit větší počet anotátorů a snaha o co největší „mezianotátorskou shodu“ (srov. Sláma a Štěpánková 2023), ale ani v tom případě by nebylo možné dosáhnout úplné objektivnosti.

25 Charakteristiky typu *často*, *zpravidla*, *převážně*, *zřídka*, *méně často* jsou nakonec v jazykovědě tradiční, běžně se objevují např. v lexikografických popisech.

nejspíše platila i při (do jisté míry) odlišné koncepci aktuálního členění, při jiném řešení nevyhraněných nebo sporných případů, při větší, či naopak menší míře nekonzistence v klasifikaci atp. Při takovém způsobu pohlížení na „exaktní“ číselné hodnoty má, domnívám se, smysl o kvantitativně-kvalitativní analýzu sémantických jevů usilovat.

Tento text uvádí do souvislosti jevy, jako je presupozice, reciprocita a aktuální členění, způsobem, který lze snad označit za originální, zejména s ohledem na provedenou analýzu autentických (z korpusu získaných) jazykových dat. Jsem si ale vědom problematických aspektů zvoleného přístupu. Předmětem statistických analýz jsou namnoze jevy jednoduše (strojově) klasifikovatelné, jevy silně vázané na jazykovou formu. Analýza, kterou jsem provedl pro účely této studie, se týkala jevů na formě do značné míry nezávislých. Bylo by ideální, kdyby každá položka této analýzy (každý korpusový doklad) byla podrobně okomentována, tj. bylo by vysvětleno, proč byla zařazena do té nebo oné skupiny. Z praktických důvodů však uvádění takových komentářů nebylo možné (analyzovaných dokladů bylo celkem 4400). Uvítám, pokud tato studie vyvolá diskusi nejen o jevech, které byly předmětem analýzy, ale také o otázkách metodologických.

PhDr. Vojtěch Veselý, Ph.D.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Letenská 123/4

118 00 Praha 1

Česká republika

vvesely@ujc.cas.cz

Příspěvek vznikl v rámci řešení grantového projektu GA ČR Sémantické typy a pragmatické aspekty recipročních sloves v češtině ve světle korpusových dat č. 21-13807S.

LITERATURA

- Daneš, František. 1971. „Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní.“ In *Miscellanea linguistica*. Ed. Miroslav Komárek. Ostrava: Profil, s. 131–138.
- Daneš, František a Hlavsa, Zdeněk. 1981. *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.
- Dimitriadis, Alexis. 2008. „The event structure of irreducibly symmetric reciprocals.“ In *Event Structures in Linguistic Form and Interpretation*. Eds. Johannes Dölling, Tatjana Heyde-Zybatow a Martin Schäfer. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 327–354.
- Dočekal, Mojmír. 2017. „Veridikálita.“ In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, <https://www.czechency.org/slovník/VERIDIKALITA>. Eds. Petr Karlík, Marek Nekula a Jana Pleskalová (přístup 15. 1. 2024).
- Fillmore, Charles. 1969. „Types of lexical information.“ In *Studies in syntax and semantics*. Ed. Ferenc Kiefer. Dordrecht: Reidel, s. 109–137.
- Fraassen, Bas van. 1968. „Presupposition, implication, and self-reference.“ *The Journal of Philosophy* 65, s. 97–116.
- Grepl, Miroslav a Karlík, Petr. 1998. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- Hajičová, Eva, Karlík, Petr a Dočekal, Mojmír. 2017. „Presupozice.“ In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, <https://www.czechency.org/slovník/PRESUPOZICE>. Eds. Petr Karlík, Marek Nekula a Jana Pleskalová (přístup 15. 1. 2024).
- Hajičová, Eva. 1975. *Negace a presupozice ve významové stavbě věty*. Praha: Academia.
- Haspelmath, Martin. 2007. „Further remarks on reciprocal constructions.“ In *Reciprocal Constructions*. Ed. Vladimir Nedjalkov. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 2087–2115.
- Heimová, Irene. 1992. „Presupposition projection and the semantics of attitude verbs.“ *Journal of Semantics* 9, s. 183–221.
- Karlík, Petr. 2017. „Argument.“ In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, <https://www.czechency.org/slovník/ARGUMENT>. Eds. Petr Karlík, Marek Nekula a Jana Pleskalová (přístup 15. 1. 2024).
- Karttunen, Lauri. 1971. „Some observations on factivity.“ *Papers in Linguistics* 4(1), s. 55–69.

- Karttunen, Lauri. 1973. „Presuppositions of compound sentences.“ *Linguistic Inquiry* 4(2), s. 169–193.
- Karttunen, Lauri. 1974. „Presupposition and linguistic context.“ *Theoretical Linguistics* 1, s. 181–194.
- Kettnerová, Václava a Lopatková, Markéta. 2020. „Ke způsobům vyjádření závislosti v češtině.“ *Slovo a slovesnost* 81(4), s. 243–268.
- Kiparski, Paul a Kiparskiová, Carol. 1973. „Fact.“ In *Präsuppositionen in Philosophie und Linguistik*. Eds. János Petöfi a Dorothea Francková. Frankfurt: Athenäum, s. 315–354.
- König, Ekkehard a Gast, Volker (eds.). 2008. *Reciprocals and reflexives: Theoretical and typological explorations*. Berlin: De Gruyter.
- Křen, Michal et al. 2023. „Korpus SYN; verze 12.“ <https://www.korpus.cz>. Praha: Ústav Českého národního korpusu, FF UK (přístup 15. 1 2024).
- Levinson, Stephen. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, David. 1979. „Scorekeeping in a language game.“ In *Semantics from Different Points of View*. Eds. Rainer Bäuerle, Urs Egli a Arnim Stechow. Berlin: Springer-Verlag, s. 172–187.
- Lopatková, Markéta et al. 2022. „VALLEX 4.5.“ <http://hdl.handle.net/11234/1-4756> LINDAT/CLARIAH-CZ. Digital Library at the Institute of Formal and Applied Linguistics (ÚFAL), Faculty of Mathematics and Physics, Charles University (přístup 15. 1 2024).
- Panevová, Jarmila. 1974–1975. „On Verbal Frames in Functional Generative Description I–II.“ *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 22–23, s. 3–40, s. 17–52.
- Pergler, Jiří. 2022. „K vyjadřování reciprocity v češtině: souvýskyt výrazu *je-den – druhý* s reflexivem.“ *Naše řeč* 105(4), s. 189–206.
- Sgall, Petr, Hajičová, Eva a Buráňová, Eva. 1980. *Aktuální členění věty v češtině*. Praha: Academia.
- Sláma, Jakub a Štěpánková, Barbora. 2023. „Postavení ambipozic v češtině.“ *Slovo a slovesnost* 84(1), s. 91–121.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 2003. Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého*. 1989. Praha: Academia.

Strawson, Peter. 1950. „On referring.“ *Mind* 59(235), s. 320–344.

Veselý, Vojtěch. 2023. *K presupozicím v češtině a jejich (ne)stálosti ve vztahu ke kontextu*. Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky.

Veselý, Luboš a Veselý, Vojtěch. 2021. „K presupozici předchozího (stejně-
ho / podobného) děje u prefigátů s *při-* a *pře-*.“ *Slovo a slovesnost* 82(3),
s. 232–248.

Veselý, Luboš a Veselý, Vojtěch. 2022. „Otázka analogie mezi reciproky a pluralii
tantum v češtině.“ *Linguistic studies* 44, s. 19–39.